

‘We hebben soms een pijnlijk beroep’

PREDIKANTEN OVER VERLIES

Kees **FABER**

INLEIDING Deze bijdrage verkent de plek van verlies in het werk van predikanten en wat dat betekent voor de begeleidingskundige kant van hun werk. Deze verkenning heb ik in samenwerking met Marion Bruggen uitgevoerd. Zij is theoloog, coach en supervisor en werkzaam als consultant bij van Ede en Partners te Groningen. Tevens is ze als begeleidingskundige werkzaam binnen het Doopsgezind Seminarium, begeleidt werkende predikanten en geeft trainingen. Toen ik contact met haar zocht voor dit artikel, stond ze op het punt een supervisorische nascholing te verzorgen voor acht predikanten. Bruggen stelde voor om aan het einde van de nascholing in gesprek te gaan met de deelnemers over het thema ‘verlies’. Na bevestiging van de opname van dit gesprek

– met toestemming van de deelnemers – interviewde ik Bruggen. Ik begin deze bijdrage met het gesprek tussen de predikanten, het tweede deel is een neerslag van het interview met Bruggen. Ter informatie: het gesprek met de predikanten vond voor de coronacrisis plaats, Bruggen sprak ik midden in deze periode.

ZIEKTE EN OVERLIJDEN Het omgaan met ziekte en overlijden van mensen binnen de kerkgemeenschap is het eerste thema dat

Drs. C.J. Faber is coach, (leer)supervisor, docent begeleidingskunde en redactielid van dit tijdschrift. E-mail: cjfaber@ziggo.nl.

aangesneden wordt in het gesprek van de predikanten over verlies. Een groot thema, ook omdat de kerkgemeenschap vooral uit ouderen bestaat. ‘Er is nooit genoeg troost’, zegt een van de aanwezigen. Het achteruitgaan van de gezondheid is vaak een moeilijk proces. Door het voortdurende ‘inleveren’ wordt de wereld van ouderen steeds kleiner. Verlies van gezondheid betekent ook een verlies van mogelijkheden, van contact met een gemeenschap, van andere contacten, van wie je bent en van wie je wilt zijn. ‘Ik zie veel verdriet en ook angst’, zegt een predikant. ‘Een kerklid zei: als ik naar het verzorgingshuis moet, dan wil ik liever dood.’ Ter sprake komt verlies van identiteit: ‘Als je al-

tijd de stoere vader of moeder was en je wordt hulpbehoevend, dan is dat niet makkelijk. Wie ben je dan nog?’

De predikant dient zijn begeleiding allereerst te richten

op het omgaan met dat verlies, daarna komt het bieden van perspectief en hoop. ‘Iemand moet steeds weer zijn verhaal kunnen vertellen. Als predikant dien je te luisteren en hoogstens te helpen met het ontdekken van lijnen en verbindingen’, zegt een deelnemer. Bruggen haalt dit punt ook aan, in ons nagesprek: ‘Toen ik als predikant werkte was er een vrouw die haar zoon had verloren. Ik ben jaren bij haar gekomen en ik hoorde altijd hetzelfde verhaal. Dat is niet makkelijk, maar ik dacht ook: dit verhaal kan nergens meer gehoord worden, dat wil gedeeld wor-

den. Ik ben nu bij haar, dus ik hoor dit verhaal, keer op keer. Dat kán bij een predikant.’

‘Niet elk verlies is mijn verlies’, zegt een van de predikanten. Ze bedoelt daarmee dat het belangrijk is om mee te voelen met iemand, maar tegelijkertijd op afstand te blijven. Het blijkt soms niet makkelijk om als begeleider in positie te blijven. ‘Bij iemand die gaat overlijden, merk ik vaak dat het contact zich in de laatste fase verdiept. Als iemand dan overlijdt, is dat ook een gemis voor mij. In de loop van de jaren wordt het niet makkelijker voor me; het lijkt wel of de pijn zich opstapelt. Bij ieder overlijden komt de pijn van de ander erbij. In zo’n periode heb ik

maar weinig tijd voor mezelf, want de klus van de uitvaart moet geklaard worden. Na een week is alles achter de rug, maar ben ik meteen weer bezig met andere dingen die moeten.

Mijn eigen verlies zit er dan nog. Wat doe je met die eigen pijn? Dat is een belangrijke vraag voor mij.’

Het wordt duidelijk dat een predikant begeleidingskundig gezien een uniek beroep heeft. ‘Het werkt bij ons toch anders dan bij een therapeut, coach of huisarts. Een predikant werkt niet aan een leervraag en behandelt ook geen klachten. Het volle leven komt op tafel, met al zijn wezenlijke vragen. Daar komt bij dat een ander type begeleider doorgaans in zijn praktijkruimte zit en een bepaalde tijd beschikbaar heeft; de predikant

Je moet luisteren en hoogstens helpen met het ontdekken van lijnen en verbindingen

komt bij de mensen thuis en heeft de tijd. ‘Je maakt de familie mee, je bent verbonden met die mensen en dat doet wat met je. Ik ben met iemand die stervende was een proces aangegaan dat zoveel verder ging dan bij het overlijden van mijn eigen vader’, zegt een deelnemer. ‘Predikant zijn, is soms gewoon een pijnlijk beroep.’

DE KERK LOOPT LEEG De leegloop van de kerk, met name het wegblijven van de jeugd, is een ander thema dat bovenkomt bij het spreken over verlies. Jonge mensen voelen zich vaak niet meer thuis in de kerkelijke gemeenschap. ‘Misschien heeft het te maken met de vorm, de liturgie, maar er wordt op dit moment ook veel gevraagd van jonge mensen. Ik doe van alles om ze erbij te houden. Dat is hard werken, het helpt vaak niet. En dan denk ik wel eens: waarom?’ Er is sprake van een stapeling van verliezen: verlies van jongeren, verlies van vrijwilligers, verlies van energie en uiteindelijk verlies van een droom. Twee overlevingsstrategieën komen op tafel, heel hard werken of afhaken; beide helpen niet. Een deelnemer: ‘We moeten een doorstart maken naar iets anders dat behapbaar is. Ik wil niet duwen of trekken, want de gemeente moet het kunnen dragen. Ik doe steeds een stapje terug, maar daarvoor verlies ik ook wat bevoegdheid. Ik merk dat ik rouw.’ Het is de kunst om de droom levend te houden en op de juiste afstand je werk te doen als predikant. Iemand zegt: ‘Het vraagt “Gelassenheit” ofwel blijven dromen en tegelijkertijd accepteren dat het er nu niet is en zorgen dat je overeind blijft.’

Maar dan zegt een predikant kordaat: ‘Dat verlies kan me niet snel genoeg gaan, want verlies geeft ook weer kansen. Ik ben razend nieuwsgierig naar wat voor nieuws er uit die

crisis tevoorschijn kan komen. Ik ben ongeduldig in dat proces van afscheid nemen. Ik zit helemaal niet met het vertrek van jongeren. Jongeren zoeken blijkbaar andere vormen – het zij zo. Ik zie het als mijn roeping om die verhalen – die bijbelse verhalen, die verbinding met God, die traditie en spiritualiteit – opnieuw vorm te geven. Hoe kan het geloof betekenis hebben, hoe kan het mensen dragen? Dat is niet afhankelijk van een gebouw, systeem of roosters. Wij zijn met elkaar de handen van God. Als iemand in mijn gemeente afhaakt, dan denk ik: jammer. Maar als hij of zij geen drijvende kracht is, dan laat ik het. Ik zal wel voor hem of haar zorgen, want die persoon heeft recht op zijn plek in de gemeenschap, maar ik investeer liever in mensen die wél iets willen. In pastorale gesprekken over verlies heb ik aandacht voor wat er gebeurd is, de pijn en het gemis, maar ik verken ook altijd de vraag: waar is de groene weide? De tocht gaat verder. Waar zit de moed, de hoop, het leven? Dat zie ik als mijn taak in de gemeenschap. Het is soms treurig dat er niet meer is, maar tegelijkertijd blijven we met elkaar onderweg.’

Na dit scherpe pleidooi schetsen de anderen ook stukjes van hun pogingen om het gesprek over de toekomst, de vernieuwing op gang te brengen. ‘Ik was in onze jaarvergadering bij het agendapunt “toekomst” bang voor gezeur. Ik heb stellingen geformuleerd en in het gesprek dat volgde besloten we dat we nog vijf jaar zo zullen doorgaan. Punt. Dat hopeloze gevoel van hoelang houden we het nog vol – over die vraag hoeven we het de komende vijf jaar niet meer te hebben.’ Een andere predikant: ‘We hebben met betrokkenen tekeningen gemaakt over wie we als gemeente willen zijn en ik was verbaasd. Allerlei ideeën passeerden de revue – vre-

desgemeente, aandacht voor sociaal onrecht, vluchtelingen – tot iemand zei: maar we zijn toch ook een gelóofsgemeenschap? Op dat moment kwam het gesprek los en daar kunnen we nog steeds mee verder. Ik heb vooral geluisterd en vergaard wat er was.’

RUIJTE OM LOS TE LATEN Met Marion Bruggen blik ik terug op het gesprek met en tussen de predikanten. ‘Wat me vooral opvalt is de spanning tussen bij de pijn blijven en een volgende stap zetten. Wanneer is het moment dat je ook weer vooruit kan en mag kijken? Of gaan die twee dingen samen op? De curve binnen de verlieskunde – van cynisme, angst, boosheid naar acceptatie – is niet lineair; dat gaat heen en weer. Als er iets getriggerd wordt, dan zit je zo weer aan de andere kant van de curve.’ Ze gaat verder: ‘Verlies geeft ook ruimte om los te laten. Ik zie in deze coronatijd mensen anders met hun omgeving omgaan. Minder met zichzelf als middelpunt, meer met eerbied voor de ander en de natuur, alsof je deel uitmaakt van een groter verband en iets dat groter is dan jezelf. Die ontvankelijkheid heeft voor mij met geloof te maken. In wat er nu geopend wordt, is iets van het goddelijke aanwezig. Op de momenten, waarop we veel los moeten laten en er veel onzekerheid is, valt ons ook iets toe. Een dieper niveau van rust, van tot jezelf komen en daarmee ook tot de ander. Iets van genade misschien wel.’ Bruggen ziet binnen de kerkgemeenschappen nieuwe vormen ontstaan. ‘Gisteren was er een begrafenis van een zeer gewaardeerd lid van onze kerkgemeenschap. De predikant vroeg of we op het kerkplein een haag wilden vormen. Ondanks de onderlinge afstand ontstond er een andere manier van verbinding – minder cognitief, lijfelijk haast. Een

prachtig beeld, dat je daar in stilte staat en dat die kist langs gedragen wordt. Dat voel je meer dan dat je in een volle kerk zit. Een echt eerbetoon. Ik zie het op meer momenten: “back to basics”, eenvoudige taal. Geen lange overdenkingen, niet te veel woorden. Alle toeters en bellen weg en dicht bij de mensen. Puur.’

BIJ DE PIJN BLIJVEN Bruggen heeft zelf de neiging om naar de toekomst te kijken, maar beseft heel goed dat er niet altijd meteen ruimte voor het nieuwe is. ‘Iedere predikant heeft een eigen verliesgevoel bij de leeglopende kerk. Verlies in de gemeente kan raken aan verlies in jezelf. Ik probeer altijd terug te gaan naar de eigen bezieling, de persoonlijke theologie. Je kunt een theologie hebben waarin het kruis, de gebrokenheid centraal staat. Dat is iets anders dan beginnen bij de verlossing. Hoe breng je die beide in balans?’

Ik lees op dit moment *Alle dingen nieuw* van Erik Borgman (2020). Zijn theologie begint bij het leven dat kapot is, bij de verschopten der aarde. Dan ben je heel dicht bij de pijn. We spreken ook wel over de predikant als “wounded healer”: door de eigen verwondingen kan hij dicht bij de wonden van anderen zijn. Ik ben liever niet in de buurt van het kruis en dan weet ik dat ik daar alert op moet zijn in mijn werk. In de begeleiding van gemeenteleden moet ik het leren uithouden in die gebrokenheid, om er niet te snel vandaan te gaan. Wachten, ernaast zitten. Met die ander verkennen wanneer de volgende stappen gezet kunnen worden, maar niet te snel. Dat deed ik wel als predikant.’

Wanneer wordt het ongezond om bij de pijn te blijven? Wanneer verzandt het? Wat is het moment om initiatieven te nemen? ‘Het is de kunst om tegelijkertijd rouwarbeid te ver-

richten en perspectieven toe te laten. Het een sluit het ander niet uit. Ik zie het beeld van een oude knoest van een boom, waar een klein, fris groen takje uit tevoorschijn komt: een nieuw begin. En dat kan heel plotseling ontstaan, een wonder haast dat er ruimte komt voor iets anders. Niet te forceren.’

SCHOONHEID VAN HET KWAAD Bruggen komt nog een keer terug op het boek van Erik Borgman. ‘Hij haalt de kunstenaar Armando aan die het heeft over de schoonheid van het kwaad, het schone dat zich onverwacht aandient in de buik van het kwaad. Ik was in museum Voorlinden en daar hangt een schilderij van Armando, een weg tussen palen met veel grijs en donker; ik moest heel lang kijken om iets van licht te zien. Het was

voor mij een hele klus om het er bij uit te houden en helemaal om er ook nog schoonheid uit te putten. De schoonheid van het kwaad is een raadselachtige gedachte. Het intrigeert me.’

Erik Borgman stelt zich op tegenover theolog Paul Tillich die juist begint bij groei, vooruitgang en het overstijgen van jezelf. ‘Borgman zegt dat je eerst moet stilstaan bij dat wat geschonden is, bij het dubbelzinnige, weerbarstige, pijnlijk bestaan. Als je je durft over te geven aan het malheur van dat bestaan en er niet voor wegloupt, komt er iets van buiten naar je toe. Iets wat onmogelijk lijkt, een onvoorwaardelijke liefde. Misschien schuilt daar wel de schoonheid in. Ik

doorgrond zijn gedachten nog niet helemaal, maar ik deel zijn kanttekeningen bij de prominente plek van vooruitgang en groei in deze tijd. Alsof wij mensen alles in de hand hebben.

Ik moet in dit verband ook denken aan het werk van Berline de Bruyckere, een Belgische kunstenares, die ik op de Biënnale van 2013 heb gezien. Er lag een enorme omgevallen boom, gemaakt van was, en ze had lappen gewikkeld om de knoesten van de boom. Dat werk verwijst naar de marteldood van Sint-Sebastiaan die doorzeefd door pijlen op de grond ligt.

Die doeken verbinden de pijnlijke plekken, de wonden. De boom is niet dood, er is hoop. Dit kunstwerk deed me zo denken aan mijn grootmoeder.

Toen ik vijftien jaar was, kreeg ze een hersenbloeding.

Ze raakte verlamd en lag een jaar in het ziekenhuis. Ik ging iedere dag naar haar toe. Eigenlijk deed ik ook niets anders dan bij de wonden zijn. Misschien is daar wel mijn verlangen ontstaan om predikant te worden. Dat werk van de Bruyckere is echt heel rauw. Het is helemaal niet mooi, maar wel aangrijpend. Ik ben ervan overtuigd dat door kunst verdriet kan gaan stromen. Als verdriet, aangeraakt wordt door muziek of poëzie, aan het licht komt dan wordt het lichter. Dat hebben we nodig, want anders gaan we maar door.

Bij predikanten draait het om de kwaliteit van aandacht, het uithouden en misschien ontstaat daarin iets nieuws. Het gaat om

Dit soort delende gesprekken met collega's wordt erg belangrijk gevonden

aangesneden wordt in het gesprek van de predikanten over verlies. Een groot thema, ook omdat de kerkgemeenschap vooral uit ouderen bestaat. ‘Er is nooit genoeg troost’, zegt een van de aanwezigen. Het achteruitgaan van de gezondheid is vaak een moeilijk proces. Door het voortdurende ‘inleveren’ wordt de wereld van ouderen steeds kleiner. Verlies van gezondheid betekent ook een verlies van mogelijkheden, van contact met een gemeenschap, van andere contacten, van wie je bent en van wie je wilt zijn. ‘Ik zie veel verdriet en ook angst’, zegt een predikant. ‘Een kerklid zei: als ik naar het verzorgingshuis moet, dan wil ik liever dood.’ Ter sprake komt verlies van identiteit: ‘Als je al-

tijd de stoere vader of moeder was en je wordt hulpbehoevend, dan is dat niet makkelijk. Wie ben je dan nog?’

De predikant dient zijn begeleiding allereerst te richten

op het omgaan met dat verlies, daarna komt het bieden van perspectief en hoop. ‘Iemand moet steeds weer zijn verhaal kunnen vertellen. Als predikant dien je te luisteren en hoogstens te helpen met het ontdekken van lijnen en verbindingen’, zegt een deelnemer. Bruggen haalt dit punt ook aan, in ons nagesprek: ‘Toen ik als predikant werkte was er een vrouw die haar zoon had verloren. Ik ben jaren bij haar gekomen en ik hoorde altijd hetzelfde verhaal. Dat is niet makkelijk, maar ik dacht ook: dit verhaal kan nergens meer gehoord worden, dat wil gedeeld wor-

den. Ik ben nu bij haar, dus ik hoor dit verhaal, keer op keer. Dat kán bij een predikant.’

‘Niet elk verlies is mijn verlies’, zegt een van de predikanten. Ze bedoelt daarmee dat het belangrijk is om mee te voelen met iemand, maar tegelijkertijd op afstand te blijven. Het blijkt soms niet makkelijk om als begeleider in positie te blijven. ‘Bij iemand die gaat overlijden, merk ik vaak dat het contact zich in de laatste fase verdiept. Als iemand dan overlijdt, is dat ook een gemis voor mij. In de loop van de jaren wordt het niet makkelijker voor me; het lijkt wel of de pijn zich opstapelt. Bij ieder overlijden komt de pijn van de ander erbij. In zo’n periode heb ik

maar weinig tijd voor mezelf, want de klus van de uitvaart moet geklaard worden. Na een week is alles achter de rug, maar ben ik meteen weer bezig met andere dingen die moeten.

Mijn eigen verlies zit er dan nog. Wat doe je met die eigen pijn? Dat is een belangrijke vraag voor mij.’

Het wordt duidelijk dat een predikant begeleidingskundig gezien een uniek beroep heeft. ‘Het werkt bij ons toch anders dan bij een therapeut, coach of huisarts. Een predikant werkt niet aan een leervraag en behandelt ook geen klachten. Het volle leven komt op tafel, met al zijn wezenlijke vragen. Daar komt bij dat een ander type begeleider doorgaans in zijn praktijkruimte zit en een bepaalde tijd beschikbaar heeft; de predikant

komt bij de mensen thuis en heeft de tijd. ‘Je maakt de familie mee, je bent verbonden met die mensen en dat doet wat met je. Ik ben met iemand die stervende was een proces aangegaan dat zoveel verder ging dan bij het overlijden van mijn eigen vader’, zegt een deelnemer. ‘Predikant zijn, is soms gewoon een pijnlijk beroep.’

DE KERK LOOPT LEEG De leegloop van de kerk, met name het wegblijven van de jeugd, is een ander thema dat bovenkomt bij het spreken over verlies. Jonge mensen voelen zich vaak niet meer thuis in de kerkelijke gemeenschap. ‘Misschien heeft het te maken met de vorm, de liturgie, maar er wordt op dit moment ook veel gevraagd van jonge mensen. Ik doe van alles om ze erbij te houden. Dat is hard werken, het helpt vaak niet. En dan denk ik wel eens: waarom?’ Er is sprake van een stapeling van verliezen: verlies van jongeren, verlies van vrijwilligers, verlies van energie en uiteindelijk verlies van een droom. Twee overlevingsstrategieën komen op tafel, heel hard werken of afhaken; beide helpen niet. Een deelnemer: ‘We moeten een doorstart maken naar iets anders dat behapbaar is. Ik wil niet duwen of trekken, want de gemeente moet het kunnen dragen. Ik doe steeds een stapje terug, maar daarvoor verlies ik ook wat bevoegenheid. Ik merk dat ik rouw.’ Het is de kunst om de droom levend te houden en op de juiste afstand je werk te doen als predikant. Iemand zegt: ‘Het vraagt “Gelassenheit” ofwel blijven dromen en tegelijkertijd accepteren dat het er nu niet is en zorgen dat je overeind blijft.’

Maar dan zegt een predikant kordaat: ‘Dat verlies kan me niet snel genoeg gaan, want verlies geeft ook weer kansen. Ik ben razend nieuwsgierig naar wat voor nieuws er uit die

crisis tevoorschijn kan komen. Ik ben ongeduldig in dat proces van afscheid nemen. Ik zit helemaal niet met het vertrek van jongeren. Jongeren zoeken blijkbaar andere vormen – het zij zo. Ik zie het als mijn roeping om die verhalen – die bijbelse verhalen, die verbinding met God, die traditie en spiritualiteit – opnieuw vorm te geven. Hoe kan het geloof betekenis hebben, hoe kan het mensen dragen? Dat is niet afhankelijk van een gebouw, systeem of roosters. Wij zijn met elkaar de handen van God. Als iemand in mijn gemeente afhaakt, dan denk ik: jammer. Maar als hij of zij geen drijvende kracht is, dan laat ik het. Ik zal wel voor hem of haar zorgen, want die persoon heeft recht op zijn plek in de gemeenschap, maar ik investeer liever in mensen die wél iets willen. In pastorale gesprekken over verlies heb ik aandacht voor wat er gebeurd is, de pijn en het gemis, maar ik verken ook altijd de vraag: waar is de groene weide? De tocht gaat verder. Waar zit de moed, de hoop, het leven? Dat zie ik als mijn taak in de gemeenschap. Het is soms treurig dat er niet meer is, maar tegelijkertijd blijven we met elkaar onderweg.’

Na dit scherpe pleidooi schetsen de anderen ook stukjes van hun pogingen om het gesprek over de toekomst, de vernieuwing op gang te brengen. ‘Ik was in onze jaarvergadering bij het agendapunt “toekomst” bang voor gezeur. Ik heb stellingen geformuleerd en in het gesprek dat volgde besloten we dat we nog vijf jaar zo zullen doorgaan. Punt. Dat hopeloze gevoel van hoelang houden we het nog vol – over die vraag hoeven we het de komende vijf jaar niet meer te hebben.’ Een andere predikant: ‘We hebben met betrokkenen tekeningen gemaakt over wie we als gemeente willen zijn en ik was verbaasd. Allerlei ideeën passeerden de revue – vre-

desgemeente, aandacht voor sociaal onrecht, vluchtelingen – tot iemand zei: maar we zijn toch ook een gelóofsgemeenschap? Op dat moment kwam het gesprek los en daar kunnen we nog steeds mee verder. Ik heb vooral geluisterd en vergaard wat er was.’

RUIMTE OM LOS TE LATEN Met Marion Bruggen blik ik terug op het gesprek met en tussen de predikanten. ‘Wat me vooral opvalt is de spanning tussen bij de pijn blijven en een volgende stap zetten. Wanneer is het moment dat je ook weer vooruit kan en mag kijken? Of gaan die twee dingen samen op? De curve binnen de verlieskunde – van cynisme, angst, boosheid naar acceptatie – is niet lineair; dat gaat heen en weer. Als er iets getriggerd wordt, dan zit je zo weer aan de andere kant van de curve.’ Ze gaat verder: ‘Verlies geeft ook ruimte om los te laten. Ik zie in deze coronatijd mensen anders met hun omgeving omgaan. Minder met zichzelf als middelpunt, meer met eerbied voor de ander en de natuur, alsof je deel uitmaakt van een groter verband en iets dat groter is dan jezelf. Die ontvankelijkheid heeft voor mij met geloof te maken. In wat er nu geopend wordt, is iets van het goddelijke aanwezig. Op de momenten, waarop we veel los moeten laten en er veel onzekerheid is, valt ons ook iets toe. Een dieper niveau van rust, van tot jezelf komen en daarmee ook tot de ander. Iets van genade misschien wel.’ Bruggen ziet binnen de kerkgemeenschappen nieuwe vormen ontstaan. ‘Gisteren was er een begrafenis van een zeer gewaardeerd lid van onze kerkgemeenschap. De predikant vroeg of we op het kerkplein een haag wilden vormen. Ondanks de onderlinge afstand ontstond er een andere manier van verbinding – minder cognitief, lijfelijk haast. Een

prachtig beeld, dat je daar in stilte staat en dat die kist langs gedragen wordt. Dat voel je meer dan dat je in een volle kerk zit. Een echt eerbetoen. Ik zie het op meer momenten: “back to basics”, eenvoudige taal. Geen lange overdenkingen, niet te veel woorden. Alle toeters en bellen weg en dicht bij de mensen. Puur.’

BIJ DE PIJN BLIJVEN Bruggen heeft zelf de neiging om naar de toekomst te kijken, maar beseft heel goed dat er niet altijd meteen ruimte voor het nieuwe is. ‘Iedere predikant heeft een eigen verliesgevoel bij de leeglopende kerk. Verlies in de gemeente kan raken aan verlies in jezelf. Ik probeer altijd terug te gaan naar de eigen bezieling, de persoonlijke theologie. Je kunt een theologie hebben waarin het kruis, de gebrokenheid centraal staat. Dat is iets anders dan beginnen bij de verlossing. Hoe breng je die beide in balans?’

Ik lees op dit moment *Alle dingen nieuw* van Erik Borgman (2020). Zijn theologie begint bij het leven dat kapot is, bij de verschopten der aarde. Dan ben je heel dicht bij de pijn. We spreken ook wel over de predikant als “wounded healer”: door de eigen verwondingen kan hij dicht bij de wonden van anderen zijn. Ik ben liever niet in de buurt van het kruis en dan weet ik dat ik daar alert op moet zijn in mijn werk. In de begeleiding van gemeenteleden moet ik het leren uithouden in die gebrokenheid, om er niet te snel vandaan te gaan. Wachten, ernaast zitten. Met die ander verkennen wanneer de volgende stappen gezet kunnen worden, maar niet te snel. Dat deed ik wel als predikant.’

Wanneer wordt het ongezond om bij de pijn te blijven? Wanneer verzandt het? Wat is het moment om initiatieven te nemen? ‘Het is de kunst om tegelijkertijd rouwarbeid te ver-

richten en perspectieven toe te laten. Het een sluit het ander niet uit. Ik zie het beeld van een oude knoest van een boom, waar een klein, fris groen takje uit tevoorschijn komt: een nieuw begin. En dat kan heel plotseling ontstaan, een wonder haast dat er ruimte komt voor iets anders. Niet te forceren.’

SCHOONHEID VAN HET KWAAD Bruggen komt nog een keer terug op het boek van Erik Borgman. ‘Hij haalt de kunstenaar Armando aan die het heeft over de schoonheid van het kwaad, het schone dat zich onverwacht aandient in de buik van het kwaad. Ik was in museum Voorlinden en daar hangt een schilderij van Armando, een weg tussen palen met veel grijs en donker; ik moest heel lang kijken om iets van licht te zien. Het was

voor mij een hele klus om het er bij uit te houden en helemaal om er ook nog schoonheid uit te putten. De schoonheid van het kwaad is een raadselachtige gedachte. Het intrigeert me.’

Erik Borgman stelt zich op tegenover theolog Paul Tillich die juist begint bij groei, vooruitgang en het overstijgen van jezelf. ‘Borgman zegt dat je eerst moet stilstaan bij dat wat geschonden is, bij het dubbelzinnige, weerbarstige, pijnlijk bestaan. Als je je durft over te geven aan het malheur van dat bestaan en er niet voor wegloupt, komt er iets van buiten naar je toe. Iets wat onmogelijk lijkt, een onvoorwaardelijke liefde. Misschien schuilt daar wel de schoonheid in. Ik

doorgrond zijn gedachten nog niet helemaal, maar ik deel zijn kanttekeningen bij de prominente plek van vooruitgang en groei in deze tijd. Alsof wij mensen alles in de hand hebben.

Ik moet in dit verband ook denken aan het werk van Berline de Bruyckere, een Belgische kunstenares, die ik op de Biënnale van 2013 heb gezien. Er lag een enorme omgevallen boom, gemaakt van was, en ze had lappen gewikkeld om de knoesten van de boom. Dat werk verwijst naar de marteldood van Sint-Sebastiaan die doorzeefd door pijlen op de grond ligt.

Die doeken verbinden de pijnlijke plekken, de wonden. De boom is niet dood, er is hoop. Dit kunstwerk deed me zo denken aan mijn grootmoeder.

Toen ik vijftien jaar was, kreeg ze een hersenbloeding.

Ze raakte verlamd en lag een jaar in het ziekenhuis. Ik ging iedere dag naar haar toe. Eigenlijk deed ik ook niets anders dan bij de wonden zijn. Misschien is daar wel mijn verlangen ontstaan om predikant te worden. Dat werk van de Bruyckere is echt heel rauw. Het is helemaal niet mooi, maar wel aangrijpend. Ik ben ervan overtuigd dat door kunst verdriet kan gaan stromen. Als verdriet, aangeraakt wordt door muziek of poezie, aan het licht komt dan wordt het lichter. Dat hebben we nodig, want anders gaan we maar door.

Bij predikanten draait het om de kwaliteit van aandacht, het uithouden en misschien ontstaat daarin iets nieuws. Het gaat om

Dit soort delende gesprekken met collega's wordt erg belangrijk gevonden